

Į V A D A S

Filosofinė antropologija, gamtos filosofija ir metafizika
Vosylius Sezemano rankraščiuose

Vosylius Sezemanas žinomas kaip filosofas, plėtojęs transcendentalinę kritinio realizmo teoriją. Jis teigė, kad pirminis santykis su aplinkiniu pasauliu yra intuityvus ir ikirefleksyvus patyrimas, kuriuo remiasi visos loginės ir mokslinės teorijos. Žinojimas prasideda nuo tiesioginio patyrimo, tačiau refleksijos pagalba jis turi būti objektyvuotas ir formalizuotas. Sezemano filosofija neapsiribojo pažinimo problemos tyrinėjimu. Filosofas suformulavo originalią sąmonės filosofiją, kurią plėtojo keldamas metafizinius klausimus apie dvasios ir materijos sąryšį. Sezemanas teigė, kad pažinimo filosofija yra paremta metafizinėmis prielaidomis ir todėl pažinimo klausimai turėtų būti siejami su žmogaus egzistavimo pasaulyje problema. Žmogaus egzistavimas, savo ruožtu, gali būti suprastas tik nagrinėjant žmogaus santykį su gyvūnais. Kitaip sakant, filosofas pažinimo filosofiją transformavo į filosofinę antropologiją, o pastarąją susiejo su gamtos filosofija ir ontologija. Sezemano filosofijos tyrinėtojai jo pažiūras neretai sieja su neokantine filosofija (Czardybon, Belov 2017; Botz-Bornstein 2006). Mano nuomone, Sezemano filosofijos koncepcija yra daug artimesnė ankstyvajai fenomenologijai (Jonkus 2020, 2021)¹. Sezemanas tyrinėjo sąmonę kaip intencionalų nukreiptumą ir kaip

¹ Lietuvoje Sezemano filosofija dažniausiai buvo vertinama kaip originali neokantiškos ir fenomenologinės filosofijos sintezė (Lozuraitis 1984, 1987), tačiau kiti autoriai taip pat siekė atskleisti jos fenomenologinį pobūdį žr. (Sverdiolas 2012).

atvirumą. Jis atmetė natūralistinius sąmonės paaiškinimus ir teigė, kad sąmonė, kaip ir gyvybę apskritai, reikia tyrinėti laikantis subjektinės nuostatos. Sezemanas sąmonės išgyvenimus aprašė kaip subjektiškai centruotus, tačiau kartu pabrėžė sąmonės ir savimonės sąryšį su pasąmone. Sezemanas siekė parodyti gyvybės neredukuojamumą į fiziologinius cheminius procesus ir kartu atmetė dvasios ir materijos, sielos ir kūno dualistinį supriešinimą. Sąmonės gyvenimas, pasak jo, yra susietas su nesąmoningais refleksais ir instinktais, bet tai nepaneigia žmogiškos laisvės. Sąmonė yra dinaminis sąmoningėjimo procesas, kai išplėtojamas abstraktus mąstymas, o refleksai transformuojami į racionalius įpročius.

Vosylius Sezemanas, 1950–1955 metais kalėdamas lageryje, parašė ir išsaugojęs parsivežė į Lietuvą nemažai rankraščių. Žinoma, kad profesorius skaitė paskaitas kitiems kaliniams. Išlikę rankraščiai galimai yra paskaitoms naudoti užrašai. Filosofas rankraščiuose aptarė jam ir anksčiau rūpėjusias temas, nagrinėjo estetikos, savęs pažinimo ir pažinimo metafizinių prielaidų problemas². Publikuojami Vosylius Sezemano rankraščiai yra didelės apimties veikalai apie dvasinio ir materialaus prado tarpusavio sąryšį fragmentai arba su šiuo veikalu susiję tekstai. Traktato apie dvasinio ir materialaus prado tarpusavio sąryšį tekstai yra Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje aplankuose F122-96 ir F122-98. Visi šie rankraščiai yra vientiso veikalai skyriai, bet jų tvarka nėra aiški. Rankraščių puslapių numeracija taip pat nėra aiški. Rekonstruojant minties eigą, dėstymo tvarka turėtų būti tokia: pirmiausiai fragmentas apie organizmų fiziologiją, refleksus, instinktus, kuriame Sezemanas polemizuoja su Pavlovo teorija, tada fragmentas apie sąmonės ir laisvės problemą ir pabaigoje pagrindinių teiginių sąvadas bei apibendrinimas. Temą pratęsia rankraščiai „Subjektinė ir objektinė sąmonės nuostata, jų skirtumas ir tarpusavio santykis“ F122-86, „Savęs pažinimas, savimonė ir objektyvacija“ F122-102. Rankraštis „Apie tobulumą“ F122-90 galimai, ko gero, parašytas jau grįžus iš lagerio, nes skiriasi autoriaus rašysena ir panaudotas popierius.

² Dalis Sezemano lageryje parašytų estetikos rankraščių jau buvo publikuota mano parengtoje knygoje *Estetika, kultūros filosofija, filosofijos istorija* 2020. Sezemano rašytinis palikimas buvo publikuotas keliose rinktinėse: *Estetika* 1970, *Gnoseologija* 1987, *Filosofijos istorija. Kultūra* 1997, *Loginiai ir gnoseologiniai tyrinėjimai* 2010.

Šiame rankraštyje filosofas pateikia visuminę savo filosofinių ieškojimų viziją ir ją susieja su religijos filosofija.

Publikuojami Sezemano rankraščiai pratęsė ir papildė tarpukaryje atliktus tyrinėjimus apie dalykinį ir nedalykinį pažinimą, sąmonę ir savimonę, sąmonę ir pasąmonę. Rankraščiuose autorius siekė ontologiškai pagrįsti žmogaus savęs pažinimą ir žmogišką egzistenciją susiejo su gyvūnų organizmais bei visumine gamtos būtimi. Analizė nuo refleksų ir instinktų pereina prie gyvybės subjektiškumo, sąmonės ir laisvės problemų. Lyginant su filosofu ankstesniais publikuotais tekštais, svarbus pasikeitimas yra tas, kad Sezemanas vietoj dalykinės ir nedalykinės nuostatos rankraštyje vartojo objektinės ir subjektinės nuostatos terminus. Sezemanas teigė, kad ne tik žmogaus, bet ir gyvos gamtos pažinimas yra galimas suspenduojant objektinę nuostatą ir suvokiant įvairias gyvybės formas kaip subjektiškos patirties raišką. Filosofas kėlė metafizinius klausimus, kurie peržengė mokslų ribas, ir siekė atsakyti į žmogaus gyvenimo prasmės ir vertybių klausimus.

Sezemano „metafiziniai-antropologiniai“ rankraščiai ir gamtos filosofijos idėjos

Sezemano rankraštiniame palikime išsiskiria grupė rankraščių, kuriuos sąlyginai pavadinau „metafiziniais-antropologiniais“. Šiuos tekstus sieja tai, kad juose nagrinėjama sąmonės problema ir jos biologinė kilmė. Nagrinėdamas sąmonės kilmės klausimus, Sezemanas atmetė fizinio ir fiziologinio determinizmo koncepcijas. Sąmonės ištakas jis aiškino gilindamasis į biologijos filosofines prielaidas. Filosofas svarstė gamtos filosofijos klausimus ir siekė parodyti pačioje gamtoje egzistuojančią tvarką, kuri veikia kaip visatos sąrangos dėsniumai. Kita vertus, šių dėsniumų, pasak filosofo, negalima paaiškinti vien gamtos priežastimis ir jiems reikalinga metafizinė eksplikacija. Sezemanas gamtos filosofijos problemomis domėjosi ir anksčiau. Yra išlikęs universitete skaityto specialiojo kurso „Organiškos gamtos filosofija“ (F122-4) mašinraštis. Jame dėstytos mintys turi sąsajų su lageryje svarstoma materijos ir dvasios sąryšio problematika. Štai kelios Sezemano (F122-4: 84) tezės, kurios apibendrina gamtos filosofijos paskaitas:

Pagrindinis gamtos mokslų metodas yra analizė. Chemija ir fizika visada veikia tokiu būdu, kad jos suskaido sudėtingus procesus ir reiškinius į elementus, elementarinius procesus ir nustato šių elementarinių procesų dėsningumą. Sudėtingų procesų ir reiškinių dėsningumas išvedamas iš elementarinių procesų dėsningumo. Tokiu būdu sintezė remiasi analize ir nuo jos priklauso. Kiekvienas sudėtingas reiškinytis yra ne kas kita, kaip elementarinių procesų suma arba kombinacija. Analizė izoliuoja paskirus elementarinius procesus, ji suponuoja, 1) kad šitie procesai galėtų vykti ir atskirai, nepareinamai nuo visų kitų procesų, kartu su jais vykstančių, 2) kad visos principiniai galimos elementarinių procesų kombinacijos yra realiai galimos ir kad principiniai nė viena neturi pirmenybės, lyginant su kitomis. (Visų galimų kombinacijų tikėtinumumas yra vienodas.) Kad šita supozicija šiek tiek atitinka realybę, kad atskiri procesai turi tam tikrą savarankiškumą, parodo analizės metodo vaisingumas gamtos moksluose. Bet iš to dar negalima daryti išvados, kad šitas savarankiškumas absoliutinis, kad jis neapribotas tam tikrų sąlygų. Priešingai, net esama faktų, kurie, matyt, liudija, kad ir neorganiškoj gamtoj valdo tam tikri struktūriniai dėsningumai, būtent, kad 1) ir fiziniai procesai priklauso [nuo] tam tikrų formų (Gestalten), nepriklausančių [nuo] šių procesų kiekinės pusės, 2) kad, mažų mažiausia, energija veikia ne bet kaip, bet vien tam tikrais kvantais (kvantų teorija). Jei taip yra, galima manyti, kad ir elementarinių procesų kombinacijos ne visos galimos, bet tiktai tokios, kurios atitinka tam tikras sąlygas. Bet tai reikėtų, kad ir negyvoj gamtoj veikia tam tikri visybės (sąrangos) dėsningumai.

Akivaizdu, kad Sezemanas buvo gerai susipažinęs su naujaisiais XX amžiaus mokslų pasiekimais. Savo rankraščiuose jis rėmėsi naujaisiomis biologijos, fiziologijos, fizikos ir kosmologijos teorijomis³. Kita vertus, filosofas interpretavo mokslines koncepcijas ir siekė atskleisti jų metafizines prielaidas. Gamtą jis siekė suprasti ne kaip atskirų elementų sumą, bet kaip bendrą struktūruotą visumą. Sezemano manymu, gamta yra racionali, o žmogaus protas yra tik vienas šio racionalumo pasireiškimų. Sezemanas teigė, kad gamtos mokslai sudėtingus reiškinius suskaido į atskirus elementus ir nustato šių elementarių dalelių dėsningumus. Tačiau reikia atkreipti dėmesį ir į tuos faktus,

³ Sezemanas gerai išmanė vokišką ir prancūzišką mokslinę literatūrą. Anglų kalbą pradėjo rimčiau studijuoti tik būdamas lageryje 1950–1955 metais. Tačiau kai kurios teorijos, į kurias Sezemanas nurodo savo rankraščiuose, šandien jau yra pasenusios arba jų formuluotos hipotezės nebuvo patvirtintos.

kurie liudija gamtoje esant struktūrinius dėsningumus, savotiškus geštaltus. Filosofas darė prielaidą, kad gamtoje kaip ir psichikoje veikia struktūriškai organizuotos visumos dėsningumai.

Biologiniai žmogiškos sąmonės pagrindai

XX a. pirmojoje pusėje daugelis filosofų domėjosi biologijos problemomis ir gyvybės filosofija. Formavosi supratimas, kad pozityvistinis materializmas ir gyvybės mechaninis aiškinimas neatskleidžia gyvybės (gyvenimo) esmės. Henri Bergsonas ir Wilhelmas Dilthey'us buvo tie filosofai, kurie siūlė gyvybę tyrinėti remiantis ne vien gamtos mokslų metodais, bet taikant tokius metodus, kurie atsižvelgtų į gyvybės neredukuojamą specifiką. Gamtos ir dvasios santykio problema domino ne tik vadinamuosius gyvenimo (gyvybės) filosofus, bet ir fenomenologus. Edmundas Husserlis po diskusijų su Dilthey'umi XX a. pradžioje neatsitiktinai tyrinėjo gamtos ir dvasios santykį ir šiai temai skyrė net kelis paskaitų kursus. Šiose paskaitose filosofas dvasią ir gamtą traktuoja kaip du skirtingus to paties srauto poliūs (Husserl 2001, 2002). Pratęsdami Dilthey'aus, Husserlio įžvalgas, tokie filosofai kaip Bergsonas, Nicolaius Hartmannas, Maxas Scheleris, Helmuthas Plessneris plėtojo gamtos filosofiją ir filosofinius žmogaus pažinimo klausimus siejo su biologijos problemų kritine analize. Pavyzdžiui, Plessneris teigė, kad gyvybės klausimas yra svarbiausias XX amžiaus klausimas. Šio filosofo teigimu, filosofinė antropologija privalo panaudoti biologijos empirinius tyrimus, nes žmogus yra labiausiai evoliucijoje pažengusi organinė būtybė ir jo gyvybiniai dvasios pasireiškimai yra visada susieti su kūniškumu, tačiau biologija, kaip ir gamtos filosofija, turi būti suprantama remiantis ne gamtos mokslams būdingu natūralizmu, bet dvasios moksluose plėtojamu gyvybės supratimu (Plessner 1975: 76–77). Sezemanui, kaip ir Plessneriui, Scheleriui ar Bergsonui, rūpėjo filosofškai suprasti gyvybės problemą neredukuojant jos į natūralistiškai suprastą biologiją. Apie svarbiausią Plessnerio veikalą *Organiškumo lygmenys ir žmogus. Įvadas į filosofinę antropologiją* Sezemanas parašė recenziją tuoj po šios knygos pasirodymo 1930 metais (Sezemanas 1930). Recenzijoje, pavadintoje „Organiškojo pasaulio laiptai ir žmogus“, formuluojamos mintys

parodo, kiek svarbios Sezemanui buvo Plessnerio idėjos apie biologijos ir antropologijos jungtis bei bandymas paaiškinti gyvybę atmetant natūralistinių-pozityvistinių požiūrį. Tad šią recenziją galima skaityti kaip įvadą į vėlesnius materijos ir dvasios sąryšio tyrinėjimus. Sezemanas teigė, kad svarbiausia yra ištirti gyvą organizmą ir tai, kaip jame realizuojasi kūno bei sielos sąryšis, kurio pozityvizmas nepajėgia paaiškinti. Filosofas kritikavo kūno ir dvasios dualizmą, kvietė remtis tiesiogine gyvybės patirtimi:

Jei kreipsim akis į mūsų gyvenimą, kaip jis pasireiškia tiesioginiu būdu bet kokiai moksliskai arba filosofiskai refleksijai, tai pamatysim, kad jame nėra kaip tik tokio dvasios ir kūno dualizmo, nėra fizinių ir psichinių reiškinių griežto priešingumo; pačiame gyvenime šios skirtingos sferos taip surištos ir susijusios viena su kita, kad sudaro neskiriamą ir nesuskaldytą vienybę, iš kurios tiktai refleksija ir analizė gali išgvildenti vieną arba antrą aspektą (fizinį arba psichinį). – Šita aplinkybė labai reikšminga istoriniams reiškiniams teisingai suprasti, kaip parodė vokiečių filosofas W. Dilthey'us savo kultūros istorijos tyrinėjimuose. Bet ji ne mažiau reikšminga ir biologijai, t. y. tam mokslui, kuris tiria gyvą organizmą ir stengiasi apspręsti jo esmingas žymes bei jo būties dėsningumą. Tai mums išaiškina visa eilė naujų veikalų iš teoretinės biologijos srities (pav., A. Driescho ir J. J. Uexküllio veikalai) ir ypač H. Plessnerio knyga „Die Stufen des Organischen und der Mensch“, kurie nagrinėja organizmo problemą filosofijos atžvilgiu. Bendros išvados, kurias prieina minėti autoriai, yra maždaug tokios: norint pažinti gyvą organizmą, negalima pasitenkinti tiktai viena morfologija, t. y. organizmo formos ir anatomiškos struktūros aprašymu. Taip pat negalima pasitenkinti ir analize tų fizinių ir cheminių procesų, kurie sąlygoja patį gyvenimo procesą (organizmo kilmę, evoliuciją, augimą, mirtį). Morfologija prasilenkia kaip tik su svarbiausiu gyvenimo momentu – su jo dinamika. O atskirų fiziologinių procesų analizė negali išaiškinti, ką reiškia kiekvienas procesas organizmui kaip visumai (Sezemanas 1930: 74).

Gyvenimas arba gyvybė negali būti suprasti remiantis dualistine kūno ir dvasios perskyra. Sezemanas pritarė tiems gyvenimo (gyvybės) filosofams, kurie atmeta kartezišką dualizmą ir pabrėžia gyvybės neredukuojamumą į natūralius procesus. Gyvybės negali paaiškinti nei fizika, nei chemija, nei fiziologija ar anatomija. Gyvybė gali būti suprasta tik kaip intencionaliai susieta su savo aplinka (Sezemanas 1930: 75). Organizmas turi būti pajėgus

orientuotis erdvėje ir jausti savo kūno padėties dinamišką kaitą. Tai neįmanoma be savojo gyvo kūno patyrimo:

Organizmas turi jausti savo kūno judesius, kaip ypatingus paerzinimus; bet tai galima tuo atveju, jei receptyviniai (juntamieji) centrai ne tik sujaukina motorinius centrus, bet ir, atvirkščiai, gauna iš raumenų judesių tam tikrą inervaciją. Tiksliai tada organizmas junta savo kūną kaip kažką ypatingo, ir išorinis pasaulis jam pasirodo ne kaip atskirų ženklų įvairybė arba vaidinių visuma, bet kaip daiktų pasaulis, kuris stovi prieš jį ir kurį jis skiria nuo savo kūno. (Sezemanas 1930: 76)

Tad remdamasis naujaisiais tuo metu biologijos mokslo pasiekimais, filosofas drąsiai tvirtino, kad organizmo gyvenimo negalima suprasti išskaidant į atskirus fizinius ir cheminius procesus. Gyvenimas šiais procesais naudojasi, bet jais nepasibaigia. Daug svarbesnis yra gebėjimas orientuotis aplinkoje, kuris būtų neįmanomas be savo kūno ir santykio su aplinka patyrimo. Tuo gyvas organizmas, pasak Sezemano, ir skiriasi nuo mašinos mechanizmo.

Gyvybė kaip materijos ir dvasios sąryšis

Rankraštiniuose tekstuose, skirtuose materijos ir dvasios sąryšiui aptarti, Sezemanas analizavo biologines žmogaus sąmonės egzistavimo prielaidas. Gilindamasis į refleksų ir instinktų vaidmenį gyvybės procesuose, jis siekė apmąstyti sąmonės ir sąmoningo gyvenimo prielaidas. Filosofas nagrinėjo subjektinį ir objektinį sąmonės supratimą ir atitinkamas nuostatas, kritikavo pozityvistinį objektyvizmą ir sąmonės natūralizavimą, aptarė laisvės problemą. Sezemanas, analizuodamas materijos ir dvasios santykį, siekė parodyti, kad materijoje jau glūdi sąmoningumo arba tobulumo siekis. Gyvybinių antropologijos prielaidų analizę jis susiejo su metafiziniais klausimais. Šie peržengia mokslų ribas ir siekia atsakyti į žmogaus gyvenimo prasmės bei vertybių klausimus. Sezemanas nurodė, kad pirmąsias dvasios ir materialių formų vienovės svarstymas implikuoja du svarbius klausimus, kurie negali būti vienareikšmiškai atsakyti ir kurių sprendimas reikalauja gilintis į metafiziką. Pirmia, filosofas teigė, kad visatos struktūra ir visi joje vykstantys procesai yra racionalūs ta prasme, kad juos valdo tam tikri bendrą

pasaulio būties sistemą sudarantys dėsniai. Ši sistema pasižymi hierarchiniu pobūdžiu, nes bendriausi dėsniai specifikuojasi ir konkretizuojasi atskiruose dėsniuose, kurie pasireiškia ypatingose būties srityse. Kosminės sąrangos racionalumas pasireiškia tuo, kad būties dalys arba elementai savo pamatinėmis struktūromis ir dinamika yra pajungtos visumai taip, kad atskiri dėsningumai įgyja tikslingumo pobūdį. Antra, jis tvirtino, kad skirtingos būties sritys yra suderintos tarpusavyje ir aukštesnės remiasi žemesnėmis. Augalai remiasi negyvąja gamta, o gyvūnai – augalais (maitinimasis ir medžiagų apykaita). Taigi filosofas vadovavosi prielaida, kad egzistuoja istoriniai-evoliuciniai sąryšiai tarp žemiausių, paprasčiausių materialios būties formų ir aukščiausių ir sudėtingiausių organizuotumo formų. Taip buvo pripažįstama materijos galimybė vystytis ir pereiti iš žemesnių organizuotumo formų į aukštesnes, kai diferenciacijos procese joje pasireiškia dvasinis pradas (Sezemanas F122-96: 26).

Išlikusius metafizinius Sezemano rankraščius sunku suprasti todėl, kad jie dažnai yra be antraščių. Taip pat nėra aiški problemos dėstymo tvarka. Tačiau galima teigti, kad pagrindinės mintys atkartoja mano jau minėtus gamtos filosofijos ir gyvybės sampratos aspektus. Publikuojamuose rankraščiuose Sezemanas įvardijo svarbiausius materijos ir dvasios sąryšio tyrinėjimo rezultatus. Pirmiausia jis teigė, kad dvasios ir materijos pradai negali būti supriešinti taip, lyg jie galėtų egzistuoti nepriklausomai vienas nuo kito. Šių pradų skirtumai gali būti suprasti tik remiantis jų monistine vienove. Šiuolaikinis mokslas, pasak filosofo, atskleidžia, kad materialume glūdi dvasia, o dvasia negali kitaip pasireikšti ir veikti kaip materialiai ir per materialumą. Antra, ši dvasios ir materijos vienovė pasireiškia visų pirma per pažinimą. Dvasia gali būti pažinta tik tada, kai ji yra jusliškai materialiai išreikšta ir įkūnyta. Trečia, ši dvasios ir materijos vienovė apibrėžia paties žmogaus dvilypumą. Žmogus gali būti pažįstamas arba kaip objektas, arba kaip subjektas, arba kaip vienas ir kitas tuo pat metu. Pažinimas pirmiausia yra nukreipiamas į objektinę žmogiškojo egzistavimo pusę. Tam reikalinga objektinė nuostata ir dėmesio sutelkimas į materialiąją žmogų supančio pasaulio pusę. Kadangi žmogaus kūnas yra šio materialaus juslinio pasaulio dalis, tai natūralu, kad mokslai žmogų pirmiausia tyrinėja kaip materialų objektą. Šiuo keliu eina

dauguma materialistinių pozityvistinių koncepcijų, kurios žmogaus sąmonę siekia tirti naudodamos „objektyvius“ metodus, psichiką pajungdamos fiziologijai, o dvasią redukuodamos į materiją. Toks sąmonės supaprastinimas, pasak filosofo, neatskleidžia jos esmės, nes, norint suprasti sąmonę, reikia suprasti jos subjektyvumą.

Jei į pažinimą pažvelgsime be išankstinių nuostatų ir skaitysimės su visais jam būdingais momentais, tai turėsime pripažinti, kad pažinimas neapsiriboja vien objektiniu aspektu, už jo visada slepiasi neišsąmonintas ir netematizuotas kitas subjektinis aspektas, kuris atsiveria tik savo paties sąmonės refleksijai, savimonei (savęs kaip neobjektiškai egzistuojančio subjekto įsisąmoninimui) (Sezemanas F122-96: 3).

Sezemano pateikta dvasios ir materijos metafizinės jungties analizė pagrindžia ikūnyto subjekto egzistavimo pasaulyje sampratą. Gamtos ir gyvybės procesų analizę filosofas susiejo su žmogaus sąmonės ir savimonės filosofija.

Žmogaus būties interpretacija: objektinis ir subjektinis požiūris

Sezemano pažinimo koncepcijoje labai svarbi yra dalykinio ir nedalykinio pažinimo perskyra. Pasak Lozuraičio, dalykinio ir nedalykinio žinojimo skyrimas yra bene svarbiausias Sezemano gnoseologinės koncepcijos atramos taškas (Lozuraitis, 1987, 16). Dalykinis pažinimas iš esmės yra objektinantis pažinimas. Filosofas atskiria pažinimą, kuris būtį interpretuoja objektiškai ir pažinimą, kuris būtį interpretuoja neobjektiškai. Vėlyvuose rankraščiuose nedalykinis ar neobjektinis požiūris vadinamas subjekciniu. Pirma, ši perskyra panaudojama kalbant apie savęs pažinimą, kuris negali būti suprastas kaip objektinis pažinimas. Antra, savojo kūno patyrimas yra taip pat patiriamas pirmiausiai kaip neobjektiška savimonė. Trečia, neobjektinis pažinimas yra nukreiptas į visas vertybines sritis, kuriose dominuoja prasminiai sąryšiai. Tai gali būti religinės, estetinės ir etinės patirtys. Daugelyje tekstų filosofas kritikavo modernios filosofijos polinkį pažinimą sieti vien su dalykiniu, objektyvuojančiu požiūriu. Pažinimo objektas buvo traktuojamas kaip išorinis ir su pačiu subjektu nesusijęs. Tačiau toks objektiškumas būdingas tik daiktiš-

kam pasauliui ir dalykinis pažinimas gali būti taikomas tik fizinių reiškinių pažinimui, o psichinės ir dvasinės būties sferai jis netinkamas. Kita vertus, Sezemanas pripažino, kad objektyvavimas yra būtinas ne tik pažinimo, bet ir kultūrinio egzistavimo elementas. Filosofas teigė, kad svarbu kalbėti apie dalykinės ir nedalykinės nuostatos sąryšį. Mokslinis pažinimas dažniausiai orientuojasi į objektinį pažinimą ir atitinkamą nuostatą, tačiau mokslinis pažinimas visada remiasi nereflektuotu tiesioginiu fenomenų patyrimu. Tad dalykinis pažinimas yra objektyvuoto žinojimo forma, kuri yra paremta pirmapradžiu nedalykiniu supratimu (Jonkus, 2015, 87–90, 115–120).

Vėlyvuose rankraščiuose Sezemanas naudojo ne dalykinės ir nedalykinės, bet objektinės ir neobjektinės arba objektinės ir subjektinės nuostatos perskyrą. Objektinės ir subjektinės nuostatos perskyra yra artima natūralios ir fenomenologinės nuostatos perskyrai. Sezemanas pažymi, kad mąstymas spontaniškai vadovaujasi įprasta arba natūralia nuostata ir yra linkęs sudaiktinti sąmonę (Sezemanas, F122-96, 122). Objektinis požiūris remiasi natūralia nuostata, kad žmogaus būtis turi būti interpretuojama kaip materialus objektas. Tokia nuostata yra natūrali, nes žmonės natūraliai pasaulį pirmiausiai supranta kaip materialų ir taip pat todėl, kad remdamiesi „objektyviu“ metodu, mokslai psichologiją aiškina pasitelkdami fiziologinius mechanizmus, o dvasines vertybes – materialinius poreikius. Tačiau pažinime egzistuoja ne vien objektinis, bet ir subjektinis aspektas, kuris dažniausiai lieka paslėptas ir todėl lieka neišsąmonintas ir netematizuotas. Sezemanas pabrėžė būtinybę atsižvelgti į subjektinį aspektą, nes be jo ištisos žmogaus būties sritys yra pašalinamos kaip nemokslinės, arba kaip beprasmės, iš mokslinio tyrimo lauko (Sezemanas, F122-96, 4).

Sezemanas teigė, kad pažinimas negali būti apribotas objektiniu požiūriu. Jis yra per siauras ir neleidžia suprasti žmogaus buvimo pasaulyje ir jo gebėjimo atrasti prasminius sąryšius ir vertybes. Kadangi pasaulio pažinimas nėra veidrodinis atspindys žmogaus sąmonėje, subjektinis aspektas pasireiškia pačioje pažinimo struktūroje ir dinamikoje. Realius sąryšius ir dėsningumus atskleidžianti loginė pažinimo tvarka formuojama subjektiškai perdurbant medžiagą ir atliekant abstrahavimo, bendrybės išskyrimo, sąvokų ir sprendinių formulavimo veiksmus. Todėl subjektinis aspektas yra ne mažiau svarbus

nei objektinis. Ir nors tradiciškai teigiama subjektinio pažinimo aspekto priklausomybė nuo objektinio, Sezemanas įsitikinęs, kad tarp šių aspektų egzistuoja abipusis sąryšis.

Subjektinis pažinimo aspektas svarbus tuo, kad pažinimo rezultatai yra vienaip ar kitaip reikšmingi pačiam pažįstančiajam subjektui. Kitaip sakant, pažįstantysis ne tik formuoja pažinimo turinius, bet ir yra jų paveikiamas. Geriausias pavyzdys yra emocijos. Sezemanas teigė, kad pažinimas yra susijęs su emocijomis. Emociniai išgyvenimai atskleidžia pasaulio reikšmes ir kartu paveikia žmogų. Žvelgiant pro subjektinio pažinimo prizmę, pasaulis yra ne fizinių objektų pasaulis, bet intersubjektyvių santykių, prasminių sąryšių ir reikšmių pasaulis. Fizinį pasaulį galima pažinti objektiškai ir atsiribojant tuo paties subjekto dalyvavimo šiame procese, o prasminį pasaulį galima suprasti tik dalyvaujant, sąveikaujant ir suprantant.

Subjekto būtis yra žmogaus būtis pasaulyje ir visų pirma socialiniame pasaulyje, su kuriuo objektas nuolatos bendrauja ir sąveikauja. Šio pasaulio pažinimas todėl pasižymi emocionaliai prasmingu būdu: jis yra ne tik išorinis pažinimas, bet ir jo supratimas, kuriam reikalingas didesnis ar mažesnis įsigyvenimas, įsijautimas (į jo nedalykinį pobūdį) (Sezemanas, F122-96, 4).

Sezemanas pažymėjo, kad žmogiškoji egzistencija yra būtis pasaulyje. Žmogus negali būti suprastas atskiriant jį nuo pasaulio, su kuriuo jis sąveikauja. Todėl pirminis pažinimas gali būti suprantamas kaip pirminis emocinis susiorientavimas pasaulyje, aplinkybių supratimas. Net ir pabrėždamas žmogiškos būties išskirtinumą, Sezemanas teigė, kad žmogaus socialinė būtis yra tiesiogiai susijusi su biologiniu būties lygmeniu. Žmogus pirmiausiai yra gyvybė, o gyvybė negali būti redukuota į negyvos materijos lygmenį. Tad norint suprasti žmogų, reikia iširti tikslingą organizmų sandarą, atskleisti, kaip atskira gyvybė prisiderina prie gamtinės visumos.

Žmogaus egzistencija ir gyvūniškumas

Sezemanas žmogaus egzistavimą suprato ne tik kaip dvasinę raišką, bet ir kaip gamtinės gyvybės pratęsimą. Ne tik žmogus, bet ir gyvūnas geba aktyviai orientuotis aplinkiniame pasaulyje. Gyvūniškas pažinimas pradžioje yra

grynai instinktyvus, bet vystantis jame pradeda reikštis didesnis ar mažesnis sąmoningumas ir supratingumas. Iš kitos pusės žmogaus psichinis gyvenimas yra glaudžiai susijęs su instinktais. Žmogaus sąmoningumas remiasi pasąmoningu psichinio gyvenimo pagrindu. Sezemanas teigia, kad biologiniame lygmenyje nėra kokybinio atotrūkio tarp instinktyvios ir sąmoningos būties ir tai reiškia, kad gyvūnų instinktyvus elgesys negali būti redukuotas vien į fiziologinius procesus. Atmetus instinktų supaprastinimą į fiziologinius procesus, tenka pripažinti, kad ir žmogaus, ir gyvūno būtyje fiziologinė pusė yra koreliuota su psichine plotme.

Sezemanas, kaip ir Bergsonas, gamtą aiškino ne kaip materialų objektą, bet kaip gyvybę. Todėl gamta, jo manymu, yra ne tik materiali, bet ir pasižymi tikslingumu. Organinei gyvybei būdingas vidinis tikslingumas, kai visi gyvybiniai procesai ir funkcijos yra pajungti organizmo visumos interesams. Organinė gyvybė siekia save išsaugoti ir pratęsti. Todėl tikslingumas pasireiškia kaip organizmų prisitaikymas prie aplinkinio pasaulio sąlygų. Pasak Sezemanas, toks prisitaikymas gali būti atskleistas tik tada, kai jis suprantamas pasitelkiant subjekcinį aspektą (Sezemanas, F122-96, 8). Organinėje gyvybėje reiškiasi racionalumo užuomazgos ir jų negalime nuvertinti apeliuodami į tai, kad antropomorfizmas yra nepriimtinas.

Sezemanas akcentavo ne gamtos ir dvasios perskyrą, bet jų tarpusavio sąryšį. Žmogus priklauso gamtos pasauliui ir yra neatsiejama jo dalis. Kita vertus, gamtos ir dvasios bendrumas negali būti redukuojamas į bendrą materialinę pagrindą. Sąmoningumas gali būti skirtingų lygmenų ir negalime sąmoningumo sieti vien su žmogumi. Organiniame pasaulyje taip pat egzistuoja psichinio gyvenimo užuomazgos, nors jos ir skiriasi nuo specifinio žmogaus sąmoningumo. Filosofas pripažino ne tik principinę žmogaus prigimties ir organinio pasaulio vienovę, bet ir gyvosios bei negyvosios gamtos giminingumą. Šiuo atveju jis atmetė materialistų bandymus redukuoti visus organinius, fiziologinius procesus į fizinius-cheminius procesus. Sezemanas pateikė šandien aktualų virusų pavyzdį, nes virusai yra pavyzdys, kvestionuojantis gyvos ir negyvos materijos perskyrą:

Virusų atradimas parodė, kad nėra griežtos ribos, kuri aiškiai atskirtų gyvą materiją nuo negyvos, nes virusai savo elgesiu ir savo santykiais su aplinka,

viena vertus, atskleidžia tokius požymius, kurie yra būdingi organizmams, o, kita vertus, tokius, kurie juos suartina su negyvąja materija – su kristalais (aukštesnio lygmens organizuota negyvąja materija) (Sezemanas, FI22-96, 10).

Sezemanas, analizuodamas biologinius gyvybės pagrindus, vis labiau linko prie panpsichizmo pozicijos. Jis teigia, kad gyvos ir negyvos materijos sąryšis yra pirminis, o jų dualizmas – antrinis. Filosofo įsitikinimu, šiuolaikinė mikrofizika kvestionuoja materijos kaip pasyvios medžiagos sampratą. Kvantinės fizikos atradimai griaua klasikinę priežastingumo sampratą ir verčia naujai permąstyti tikslingumą gamtoje (Sezemanas, FI22-96, 11).

Sezemanas teigė, kad egzistuoja tiesioginis sąryšis tarp negyvos ir gyvos, neorganinės ir organinės gamtos. Tarp šių plotmių, pasak filosofo, nėra absoliučios skiriančios ribos, kaip jos nėra ir tarp gyvūnų bei žmogaus pasaulio. Tad Sezemano pozicija yra artimesnė aristotelinei gamtos ir gyvybės sampratai, o ne moderniai gamtamokslinei sampratai, kuri grindžiama tįsiosios ir mąstančios substancijos perskyra. Radikaliai atskyrus fizinius kūnus ir sąmonę, gamta traktuojama kaip fizinių kūnų visuma, kurioje negali būti jokių tikslų ir psichinių reiškinių. Sezemanas tvirtino priešingai. Jo manymu, psichiškumas negali būti siejamas vien su žmogumi. Skirtingi psichikos lygmenys pasireiškia taip pat žemesniuosiuose organizmuose, kurie genetiškai susiję su aukštesniaisiais organizmais. Remdamasis biologijos ir mikrofizikos atradimais Sezemanas siūlė naujai formuluoti priežastingumo sampratą, kurioje svarbų vaidmenį atlieka tikslas ir elementų visumos sąranga. Gyvosios gamtos pažinimas turi remtis ne fizine-chemine materialaus pasaulio analize, bet estetiniu ir emociniu įsijautimu į gyvybinę gamtos visumą ir atskirus jo pasireiškimus. Taip pat ir žmogus turi būti suvokiamas ne kaip atskiras individas, bet kaip solidarios bendruomenės narys. Žmogaus egzistencija transcenduoja individualų egoizmą, todėl žmogus suvokia save kaip bendruomenės dalį ir tai suteikia žmogiškai elgsenai kokybiškai naują motyvaciją (Sezemanas, FI22-96, 116).

Filosofai yra nemažai analizavę Aš ir Tu santykį kaip lemiantį žmogaus – asmens – formavimąsi. Sezemanas Aš ir Tu santykį suprato kaip apjungiančiojo Mes kūrimą. Tapdamas bendruomenės nariu ir įsipareigodamas, žmogus

atsisako biologinio savęs išsaugojimo kaip aukščiausios vertybės. Žmogaus santykius su socialine visuma ir individulius poelgius dabar motyvuoja ne individo asmeniniai gyvybiniai poreikiai, bet egoistinių motyvų apribojimas. Solidarus buvimas su kitais reikalauja atmesti grynai pragmatinius ar egoistinius interesus ir puoselėti viršasmeninius tikslus. Kitaip sakant, žmogus ne tik rūpinasi savo gyvybe, bet ir aukojasi dėl kitų, pasiaukojęs dirba savo bendruomenei. Vadinas, žmogus ne tik tenkina savo poreikius, bet ir siekia moralinio idealo. Sezemanas teigė, kad aukščiausiomis vertybėmis grindžiamą idealą galima realizuoti tik tobulinant save (Sezemanas, F122-96, 118).

Sezemanas pabrėžė, kad elgesio motyvacija kinta, kai atsiranda pasirikimo laisvė. Žmogaus sąmonės ir savimonės vystymasis kreipia link to, kad žmogus įprasmina savo elgesį ir tuo pačiu įprasmina visą aplinkinį pasaulį. Kiekvieno atskiro poelgio reikšmingumas įvertinamas susiejant su gyvenimo visuma. Gyvenime ypatingai reikšmingi tampa ribiniai reiškiniai, kurie inspiuoja esminius gyvenimo prasmės klausimus (Sezemanas, F122-96, 119–120).

Solidarumas ir tam tikras bendruomeniškumas, pasak Sezemano, atrandamas jau gyvūnų pasaulyje. Gyvūnai taip pat geba aukotis ir įveikia individualų savęs išsaugojimo siekį. Tačiau gyvūnų troškimai išlieka instinktyvūs ir tik žmogaus elgesiui būdingas sąmoningumas, kai individas išskiria save iš kolektyvo ir siekia asmeninio savarankiškumo ir laisvės. Laisvės tema Sezemano filosofinėje antropologijoje įgyja ypatingą svarbą, todėl filosofas ją nagrinėjo įvairiuose savo tekstuose (Sezemanas, 1997b, 361–450).

Pozityvizmo kritika

Jei reikėtų trumpai apibūdinti Sezemano filosofines pažiūras, galima būtų teigti, kad visų pirma jis yra antipozityvistas. Antipozityvistinės filosofo pažiūros susiformavo gana anksti. Svarbiausiuose savo pažinimo teorijos veikaluose jis aštriai kritikavo pozityvizmą dėl natūralistinio ir objektyvistinio požiūrio į žmogaus sąmonę, dėl prisirišimo prie gamtamokslinės metodologijos ir humanitarinių mokslų specifikos ignoravimo. Bet koks pažinimas yra susijęs su nuostatomis ir todėl filosofai privalo šias pažinimo nuostatas reflektuoti. Kitaip sakant, kiekvienas, net ir mokslinis, pažinimas užima tam

tikrą poziciją ir formuluoja savo požiūrį remdamasis tam tikru požiūrio tašku. Sezemano teigimu, pažinimas be prielaidų, taip pat ir vertybinių, yra neįmanomas. Svarbu, kad pažinimo nuostatos atitiktų pažįstamo objekto duoties būdą, derėtų su objekto ontologinio statuso specifika. Puikią pažinimo prielaidų analizę Sezemanas pateikė studijoje *Apie grynojo žinojimo problemą*, kuri buvo publikuota vokiškame moksliniame žurnale 1927 metais (Sesemann, 1927). Jis kritikavo pažinimo teoriją, kuri pažinimą tapatino su moksliniu ir ypač su gamtamoksliniu pažinimu. Pasak Sezemano, gamtos mokslai prisiriša prie siaurai suprastos objektyvumo sampratos, kai subjektas ir jo nuostatos pašalinami iš pažinimo proceso. Tačiau tokia objektyvumo samprata netinka dvasios mokslams, nes moraliniai, religiniai ir estetiniai fenomenai negali būti suvokti be subjekto dalyvavimo. Dvasiniai fenomenai ir vertybės gali būti suprasti tik juos išgyvenant asmeniškai arba suprantant, kaip tie fenomenai yra reikšmingi kitiems. Vertybių patirtis yra objektyvi ne todėl, kad paneigiamas subjekto dalyvavimas, bet todėl, kad jų išgyvenimas remiasi nepriklausomu nuo pačių subjektų duoties būdu (Jonkus, 2015, 106–107). Tad dalykinio ir nedalykinio pažinimo perskyra turi būti suprasta atsižvelgiant į pozityvizmo kritikos kontekstą. Pažinimas, kuris prisiriša vien prie objektinančios nuostatos, yra per siauras ir ignoruoja nedalykinio (intuityvaus) pažinimo specifika.

Pozityvizmo kritika yra būdinga ir vėlyviems Sezemano rankraštiniams tekstams. Filosofas teigė, kad mokslinis pažinimas negali atsakyti į visus klausimus, kad jis neišvengiamai atveda prie metafizikos. Kitaip sakant, mokslinis pažinimas visada yra paremtas metafizinėmis prielaidomis. Net ir tada, kai mokslininkai radikaliai atmeta metafiziką, jie slapta neišvengiamai ja remiasi. Sezemanas, priešingai nei pozityvistai, pabrėžė metafizinių samprotavimų teisėtumą:

Pažymėtina, kad pastarąjį dešimtmetį Vakarų Europos filosofijoje vis stiprėja opozicija prieš pozityvistinį metafizikos vertinimą, kaip iškreipiančios ir falsifikuojančios mokslinį pažinimą, ir kartu stiprėja įsitikinimas, kad mokslinis pažinimas savuoju vystymusi vienaip ar kitaip būtinai atveda prie metafizinių problemų iškėlimo, nepriklausomai nuo to, ar turima užtektinai duomenų jas išspręsti (N. Hartmanas, M. Scheleris ir kiti egzistencialistai). Šia principialia pozicija remiasi ir mūsų analizėje realizuojamas mąstymas, kuris pripažįsta

metafizinių hipotetinių samprotavimų teisėtumą, kaip neišvengiamą pozityvaus mokslinio pažinimo filosofinio apibendrinimo papildymą (Sezemanas, F122-96, 75).

Sezemanas kritikavo pozityvistinį metafizikos vertinimą kaip per daug siaurinantį ir iškreipiantį mokslinį pažinimą. Jis teigė, kad mokslinis pažinimas neišvengiamai atveda prie metafizinių klausimų. Filosofas pritarė Hartmannui, Schelerui ir, jo žodžiais, kitiems egzistencialistams, kurie pažinimo problemas susiejo su metafizinių problemų svarstymu. Kartu jis pažymėjo, kad metafizika ne paneigia mokslinį pažinimą, bet jį papildo.

Sezemanas teigė, kad pozityvizmas vis labiau įtakoja mokslo ir filosofijos santykio apmąstymus. Vadovaujantis vaidmuo atitenka ne filosofijai, bet mokslams. Pozityvistinis požiūris įsitvirtino net ir tose filosofinės koncepcijose, tokiose kaip kantizmas ar pragmatizmas, kuriose anksčiau didelis dėmesys buvo skiriamas subjektiniam pažinimo aspektui (Sezemanas, F122-96, 129). Ką pozityvizmas atmesdamas subjektinį požiūrį gali pasakyti apie žmogų ir jo pasaulėžiūrą? Sezemano teigimu, mokslo plėtra ir natūralistinio determinizmo įsigalėjimas atvedė prie visiško antropocentrizmo atsisakymo. Žmogus turi būti aiškinamas kaip eilinis gamtos evoliucijos faktas, kuris paklūsta bendriems evoliucijos dėsniams. Žmogus niekuo nesiskiria nuo kitų gamtinių objektų, kurie paklūsta bendriems gamtoje veikiančioms priežastiniams sąryšiams. Žmogaus elgseną ir charakterį lemia gamtinis paveldimumas ir fizinė bei socialinė aplinka. Kitas, ne mažiau svarbus, pozityvizmo įsigalėjimo rezultatas gali būti siejamas su evoliucine pasaulio koncepcija ir istoriniu požiūriu, kurie skatino pripažinti pažinimo reliatyvumą ir priklausomybę nuo nepaliaujamai kintančių istorinių sąlygų. Reliatyvizmas labiausiai paveikė tas sritis, kurios susijusios su žmogiškais vertinimais. Pasak filosofo, pozityvizmas etiką, estetiką ir religiją vertino kaip visišką mokslinio pažinimo priešingybę, nes jų turinį lemia ne pažinimas, bet emociniai momentai (Sezemanas, F122-96, 132).

Pozityvizmas apsiribojo bendrųjų mokslinio žinojimo principų patikslinimu ir bendrais mokslinės metodologijos ir kalbos analizės klausimais. Taip suprasta filosofija atsisakė svarstyti vertybinius pasaulėžiūros klausimus. Pozityvistinė filosofija atmetė bet kokius klausimus apie žmogaus gyvenimo

prasmę. Žmogaus gyvenimo prasmė buvo redukuojama į objektyvų pagrindą, kurį pozityvizmas tapatino su biologine žmogaus prigimtimi, socialine gerove, gyvybinių poreikių patenkinimu. Sezemanas tokį požiūrį kritikavo teigdamas, kad biologinis gyvenimo prasmės pagrindimas yra aiškiai nepakankamas, nes moralinių ir estetinių vertybių, su kuriomis susieta žmogaus paskirties problema, negalima pagrįsti gyvenimišku naudingumu. Netgi priešingai, žmogus biologiškai išgyvena lengviau, kai nepripažįsta šių vertybių (Sezemanas, F122-96, 133).

Apibendrinant išsakytą pozityvizmo kritiką, galima teigti, kad Sezemanas atmetė filosofijos redukavimą vien į imanentinį mokslinio žinojimo analizavimą. Pasaulėžiūriniai, vertybiniai, gyvenimo prasmės klausimai yra svarbiausios filosofijos temos. Pasaulio pažinimas negali būti atribotas nuo savęs pažinimo, o pastarąjį filosofas siejo su savęs pažinimu, transformavimu ir patobulinimu. Šiuos uždavinius galima realizuoti tik atsisakant objektiškos nuostatos ir sugrįžtant prie neišsąmoninto subjektiškumo.

Sąmonė ir savimonė

Pasak Sezemano, sąmonė pasižymi dinamiškumu ir gebėjimu vystytis, taip pat jai būdingas didesnis ar mažesnis savimonės momentas, kuriuo remiasi savęs pažinimo galimybė. Sąmonės sąmonėjimas, kai plečiamas ir gilinamas sąmonės sąmoningumas, yra įmanomas tik todėl, kad sąmonė geba duoti sau ataskaitą ir įsisąmoninti save nepaversdama savęs sau svetimu objektu. Filosofas teigė: „Savimonė potencialiai arba aktualiai lydi bet kokią išgyvenimo, pažinimo ir sąmoningo veiksmo aktą“ (Sezemanas F122-102: 1). Sąmonės ir savimonės sąryšį filosofas plačiai nagrinėjo studijose „Dalykinis ir nedalykinis žinojimas“ (1987a), „Racionalumas ir iracionalumas“ (1987b), „Grynojo žinojimo problema“ (1927). Svarbiausias sąmonės sąryšio su savimone bruožas, kurį akcentavo Sezemanas, yra tas, kad sąmonė įsisąmonina save tiesiogiai ir ikirefleksyviai. Pirminė savimonė yra galima be objektyvacijos. Sąmonė ir savimonė yra ne atskiri aktai, bet egzistuoja darnioje visumoje kaip vienas kitą papildantys. Sąmonės ir savimonės sąryšis išlieka visuose veiksmuose, nesvarbu, ar tai mąstymas, suvokimas, vaizduotė, ar atmintis,

net ir tada, kai tie veiksmai atliekami nesąmoningai, nereflektuojant. Sezemanas (F122-102: 1) teigė:

Ir netgi visiškos savimaršos momentais, visiško sąmonės pasinėrimo į objektą ar veiksmą metu išlieka galimybė arba gebėjimas išnirti į paviršių, sugrąžinti sąmonę į įprastą būdravimo sąmonę (galinčią persijungti), o taip pat prisiminimas apie tai, kad tai mano vaizdiniai, mintys ir išgyvenimai.“ Sąmonės ir savimonės sąryšis pasireiškia taip pat visuose sąmonės turinio ir būsenos pakitimuose tiek, kiek yra išsaugoma asmenybės (Aš) vienovė. Kitaip sakant, savastis yra savimonės veiklos sąmonėje sedimentacija. Svarbiausia Sezemano tezė teigia, kad šioje savimonėje (savijautoje) nėra subjekto ir objekto atskirties, kad ji yra ikirefleksyvi, tačiau kartu sudaro savęs pažinimo sąlygas.

Kitas svarbus sąmonės ir savimonės sąryšio bruožas yra tas, kad jis pasireiškia kūniškai. Sąmonė yra ne šiaip įdėta į žmogaus kūną, bet yra įkūnyta kaip save patirianti visuma. Sezemanas atskyrė žmogaus kūne dvi puses. Kūnas yra materialus ir šia prasme toks pat kaip kiti kūnai, bet kartu jis yra mano išgyvenamas kūnas ir tuo radikaliai skiriasi nuo kitų materialių kūnų. Visi kūnu patiriami poveikiai ir pačiame kūne vykstantys procesai yra išgyvenami kaip mano suvokimai ir jausmai. Tad kūnui būdinga sąmonė ir savimonė, kuri pasireiškia kaip visuose kūniškuose suvokimuose dalyvaujantis savijautos momentas. Reikėtų paminėti, kad Sezemanas apie gyvo kūno patirtį kalbėjo įvairiuose darbuose: *Gnoseologijoje* (1987c), *Estetikoje* (1970) ir studijoje *Laikas, kultūra ir kūnas* (1997). Pavyzdžiui, *Gnoseologijoje* Sezemanas pateikė aiškią dviejų kūno sampratų perskyrą: „Mes galime pagauti savo kūną dvejopai: arba tokiu pat būdu kaip kitus kūnus, t. y. regėdami ar liesdami, arba tokiu būdu, kuriam kiti kūnai yra neprieinami, būtent, mes pagauname savo kūną vidiniais organiniais jutimais; ir tikrai šie vidiniai organiniai jutimai leidžia mums skirti savo kūną nuo bet kokio kito kūno“ (1987b: 296). Sezemano kūno fenomenologiją inspiravo ne Husserlio gyvenamo kūno tyrinėjimai, kurie buvo publikuoti vėliau, bet Schelerio ir Plessnerio filosofinėje antropologijoje plėtotą įkūnytos žmogaus egzistencijos sampratą. Todėl Sezemanas (1987b: 280) nuolatos pabrėžė, kad bet koks biologinis organizmas gali veikti aplinkoje tik turėdamas kūnišką santykį su ja:

Kad organizmas įgytų dalykinę aplinkinio pasaulio pagavą, jo nervų sistema turi pasiekti tam tikrą išsiplėtojimo laipsnį, būtent, 1) jusliniai nervų centrai turi turėti tam tikrą organizaciją ir diferenciaciją, kuri jiems leistų jungti, kombinuoti skirtingus įspūdžius, ir 2) organizmas turi turėti sugebėjimą jausti savo judesius, t. y. jo paties kūno judesiai turi būti dirginimu, kuris juslinių nervų centruose sukelia sujaudinimą. Šitą sugebėjimą turi, rodos, tiksliai stuburiniai gyvūnai. Tiksliai tada, kada organizmas junta savuosius judesius, jis pradeda skirti savo kūną nuo aplinkos ir įgyja sugebėjimą suvokti erdvinius įspūdžių skirtumus bei santykius ir kartu orientuotis aplinkoje. Vadinasi, tam tikras dalykinis aplinkinio pasaulio vaizdinys organizme kyla kartu su savo judesio ir apskritai savo kūno pagavimu.

Sąmonės kūniškumas ir jos sąryšis su biologiniais refleksais ir instinktais yra svarbi Sezemano svarstymų tema daugelyje lageryje parašytų rankraščių. Filosofas pabrėžė, kad gyvas kūnas ne tik reaguoja ir apjungia aplinkos įspūdžius, bet ir sugeba jausti savo judesius. Pirminis įkūnytos sąmonės ir savimonės sąryšis leidžia susiorientuoti aplinkoje ir suvokti save kaip atskirą subjektą.

Sąmonės objektyvavimas

Rankraštyje apie savęs pažinimą Sezemanas kritiškai analizavo sąmonės objektyvavimo tendencijas. Jo požiūriu, mokslas nelinkęs skaitytis su subjektyvumo specifika ir jį dažniausiai redukuoja į kitus procesus ar substancijas. Pirmiausiai yra supaprastinamas žmogaus kūnas. Gyvas kūnas yra paprastai tyrinėjamas kaip bet kuris kitas kūnas. Taip paneigiamas kūniškas sąmoningumas ir asmeniškumas. Redukuojant gyvą kūną į fizinius ir cheminius dėsningumus jame nebelieka subjektiškumo. Tai yra gamtamokslinio požiūrio, kuris siekia pašalinti bet kokius antropomorfizmo pasireiškimus, pasekmė. Kartu su antropomorfizmu gamtamokslis pašalina iš kūno ir bet kokią subjektyvumą. Atrodytų, kad šį psichinio subjektyvumo fenomeną turėtų tyrinėti psichologija. Pasaulio patyrimo duomenys yra ne tik patiriamų objektų savybės, bet ir konkretaus subjekto išgyventi patyrimai. Tačiau psichologijoje sąmonės subjektiškumas taip pat nėra pagrindinė tyrinėjimų tema. Psichologija remiasi psichinių ir fiziologinių reiškinių paralelizmu. Esą kiekvieną psichi-

nį išgyvenimą atitinka tam tikri procesai centrinėje nervų sistemoje. Tačiau psichologija akcentuoja ne psichinių ir fiziologinių reiškinių koreliaciją, bet psichinių reiškinių priklausomybę nuo fiziologinių. Psichologija dažniausiai remiasi pozityvistine materialistine psichikos interpretacija, kai sąmonė aiškinama kaip fizinių reiškinių epifenomenas (Sezemanas F122-102: 3).

Sezemano teigimu, reikėtų kalbėti ne apie kauzalinę psichikos determinaciją, bet apie fizinių ir psichinių reiškinių tarpusavio sąveiką. Jei psichika aiškinama kaip determinuojamas objektas, tai iš jos pašalinamas subjektnis aspektas. Savistaba tada prilyginama savęs kaip objekto pažinimui. Atsiranda atskirtis tarp stebėtojo ir stebimojo. Objektyvacija į savistabą įveda distanciją, kuri panaikina tiesioginį sąryšį su savimi. Biheiviorizmas yra viena iš tų mokslinės psichologijos krypčių, kuri, remdamasi objektyvacijos santykiu, neigia savistabos galimybę. Tačiau, Sezemano teigimu, net ir neigdamas savistabą, toks požiūris yra neįmanomas be nuolatinio rėmimosi subjektyviuoju savęs stebėjimu, nes be jo negali paaiškinti psichinio gyvenimo sąryšių su prasmėmis.

Kitas ne mažiau svarbus objektyvacijos bruožas yra tas, kad mokslinis mąstymo pažinimas yra negalimas be loginio objektyvavimo. Sezemanas teigia, kad mąstymo struktūrų fiksavimas loginėmis, sąvokų, sprendimų ir samprotavimų formomis turi paklusti vienareikšmio apibrėžtumo reikalavimams, kuriuos nustato loginiai dėsniai. Gyva mintis yra suobjektinama vienareikšmėmis sąvokos, sprendimo ir samprotavimo formomis. Mąstymo objektyvacija, pasak Sezemano, vyksta ne tik logikoje, bet ir kalboje arba jusliškai išreikštuose ženkluose. Kalba fiksuojamos bendrybės ir jų sąryšiai, reiškinių rūšys ir giminės. Šią logikoje ir kalboje vykstančią objektyvaciją Sezemanas vadina simbolizacija. Ji būdinga bet kokiam žinojimui, kuris prasideda nuo tiesioginės intuicijos ir įgyja objektyvuotas formas. Sezemanas siekia suderinti intuityvų tiesioginį pažinimą ir objektyvuotas simbolines žinojimo formas. Žinojimas pirmiausiai yra nukreiptas į išorinį pasaulį ir tik po to arba pakeliui pažįsta žmogaus sąmonę. Sąmonės saviduotis nėra antrinė, nes ji eina kartu su į pasaulį nukreipta intencija:

Tai nereiškia, kad pirmiausiai yra suvokiami tik išoriniai, jusliniai reiškiniai visiškai neįsisąmoninant vidinių (paties subjektyvumo). Tai tik reiškia, kad

sąmonės intencija yra nukreipta į išorinį pasaulį, jis yra sąmonės dėmesio centras. Subjektyvumas (vidinė subjekto būseną) yra įsisąmoninamas tik pakeliui, kaip kažkas, kas lydi išorinės būties pažinimą ir kartu emocionaliai jį nuspalvinantis. Ir tik *refleksijos* akte sąmonės intencija atsigręžia į subjektyvumą taip, kad šis patenka į jos dėmesio lauką (Sezemanas FI22-102: 5).

Sezemanas pabrėžia, kad refleksija subjektyviosios sąmonės vidinius išgyvenimus *objektyvuoja ir jie* tampa subjektui priešingu objektu. Per refleksiją įvyksta išgyvenimų susvetimėjimas, jie atitrūksta nuo subjekto sąmonės. Todėl subjektyvumas suprantamas dažniausiai pagal išorinio pasaulio analogiją. Dar vienas sąmonės objektyvacijos elementas – tai įprotis. Sąmonė pasaulyje veikia pirmiausiai praktiškai. Šios veiklos racionalumas ir patikimumas objektyvuojasi įpročiuose. Sezemanas pažymi, kad ne įpročiai grindžia supratimą ir racionalumą, bet atvirkščiai – įprotis yra paremtas jo protingumu ir įprasmintumu. Su aplinka sąveikaujanti ir prie jos supratingai prisitaikanti sąmonė formuoja tokias veiklos schemas, kurias įgyja įpročių pavidalą.

Sąmonės objektyvaciją Sezemanas suprato kaip dvilypį procesą. Viena vertus, objektyvacija naikina sąmonės subjektyvumą ir neleidžia suprasti jos autentiškos būties. Kita vertus, objektyvacija kaip ir simbolizacija yra būtina sąmonės vystymuisi ir žinojimo įgyjimui. Todėl galima kalbėti apie tam tikrą objektyvumo ir subjektyvumo dialektinę koreliaciją Sezemano koncepcijoje. Ontologijoje subjektyvumas ne tik remiasi į objektyvumą, bet ir pats yra didele dalimi objektyvumo pagrindas bei būtina jo vidinės dinamikos sąlyga. Pažinimo teorijoje objektyvumas fiksuojamas kaip intersubjektyviai pakartojama išgyvenimų struktūra arba vienodas praktinis elgesys tokioje pačioje situacijoje.

Emocinis žmogaus psichikos branduolys ir sąmonė

Sezemanas pažymėjo, kad subjektyvūs jausmai, nuotaikos, emocijos atskleidžia, vystosi, diferencijuojasi ir yra įsisąmoninamos per objektyvaciją ir simbolizaciją. Be objektyvacijos ir simbolizacijos jausmai yra kažkas neapibrėžta. Tai svarbu, nes psichika yra esmiškai susieta su jausmais, emocijomis ir afektais. Jausmai arba afektai daro teigiamą arba neigiamą įtaką subjekto

gyvenimui. Jie yra susiję su vertinimais. Pirmiausiai, su jausmais ir jų teigiamu arba neigiamu intensyvumu yra susietas jausmų nukreiptumas į objektus, o iš kitos pusės jausmų pobūdis keičiasi priklausomai nuo objektinio turinio kokybės. Kitaip sakant, jausmams yra būdingas koreliacinis santykis tarp jausmų išgyvenimo ir jų objektinio turinio. Filosofas pabrėžė, kad jausmai pirmiausiai reiškiasi kaip intencionalus santykis su aplinkiniu pasauliu. Intencionalūs jausmai yra nukreipti į konkrečius objektus, kurie jausmus motyvuoja kaip tikslas ir priežastis. Tokie jausmai yra simpatija, meilė, neapykanta, pavydas, pyktis, baimė ir pan. Antroji jausmų grupė yra jausmai-būsenos, kuriuose nėra aiškiai išreikšto intencionalumo. Jie nėra nukreipti į konkrečius objektus. Jausmai-būsenos yra tam tikrų vidinių subjekto būsenų įsisąmoninimas, kurį motyvuoja viena ar kita subjekto išgyvenama išorinė situacija. Todėl tokios būsenos nėra nei grynai kūniškos, nei grynai psichiškos. Jos dažniausiai siejamos su nuotaikomis ir savijautomis (Sezemanas F122-102: 10). Svarbus buvo Sezemano pripažinimas, jog net ir tokioms nuotaikos būsenoms yra būdingas intencionalumas. Net ir tada kai jos neturi aiškiai įsisąmoninto objekto, jos ieško motyvo galimai iškrovai. Jam atsiradus suteikiama dingstis aktyviam nuotaikos atsiskleidimui. Svarbiausia, kad šios nuotaikoms būdinga vidinė prasmė ir jos reikšmingos pačiam subjektui. Sezemano teigimu, nuotaikos yra dar neįsisąmonintas santykis su savimi ir su aplinkiniu pasauliu.

Jausmai yra labiausiai subjektyvūs ir tiesiogiai susiję su subjektyvumu, bet kartu tai, kas nepagaunama ir objektiškai neapibrėžta. Jausmas duotas tik tiesiogiai jį išgyvenant, kai dar nėra subjekto ir objekto supriešinimo. Per jausmus-emocijas sąmonė su jos objektišku turiniu susisiečia su sąmone. Apie tai liudija 1) Emocijų sąryšis su instinktais, kurie veikia nesąmoningai. Pirminės emocijos išauga iš instinktų ir yra instinktų tolimesnė diferenciacija, nes jausmai sąveikaudami su sąmone vienaip ar kitaip pakeičia instinktus ir jie įgyja tam tikrą plastiškumą, prisitaiko prie išorinių aplinkybių (sąlyginiai refleksai, jų pakitimai, gebėjimas mokytis, tobulėti santykiaujant su išorine aplinka). 2) Jausminis visų jutimų momentas, kuris susijęs su jų subjektyviaja puse, nes jie yra mano kūno jutimai, mano būsenos (Sezemanas F122-102: 11).

Jausmai atsiranda kaip instinktyvaus ir kūniško veikimo pasaulyje ir prisitaikymo prie jo pratęsimas. Instinktyvūs refleksai ir kūniškai lokalizuoti

jutimai apauga daugiau ar mažiau sąmoningais jausmais. Tačiau dėl savo subjektyvumo jausmai išlieka objektiškai neapibrėžti ir todėl dažnai siejami su pašamone.

Sezemanas teigė, kad sąmoningas gyvenimas turi būti suprantamas kaip sąmonės srautas, kuriame kiekvienas momentas ir elementas yra apibrėžiamas per santykius su kitais momentais ir pirmiausiai per santykį su subjekto asmenybe (Sezemanas F122-102: 6). Sąmonė pasižymi vienybe, kuri yra ne statiška, bet dinamiška. Dinamika pirmiausiai pasireiškia kaip emocinė psichikos reikšmė, kaip jausminis visų išgyvenimų tonalumas. Ne mažiau svarbus yra ir dinaminis įvairių sąmonės sąmoningumo lygmenų sąryšis. Sąmonė nuolatos dinamiškai sąveikauja ir išlaiko ryšį su pašamone, su instinktais ir su potraukiais. Intuityvaus ir loginio žinojimo santykį Sezemanas taip pat apibūdina kaip skirtingus sąmoningumo lygmenis. Tai tarsi potencialaus ir aktualaus sąmoningumo sąveika. Tarp sąmonės ir pašamonės nėra aiškiai nustatomos ribos. Galima identifikuoti tas paribio sritis, per kurias vyksta sąmonės ir pašamonės bendravimas. Todėl Sezemanas teigė, kad pašamonė potencialiai apima visą psichiką, kuri išgyvenama nesąmoningai. Galimi paviršiniai ir giluminiai pašamonės lygmenys (Sezemanas F122-102: 12).

Sezemanas nuolatos domėjosi įvairiais ribiniais sąmonės reiškiniais, kurie peržengia normalios sąmonės ribas. Ji parašė pratarinę nedidelei verstinei knygelei apie okultizmo reiškinius (Sezemanas 1934). Tekste apie savipažinimą ir savimonę jis paranormalius sąmonės fenomenus susiejo su sąmonės būsenomis, kuriose pašamonė pasireiškia atviriau ir nėra pridengiama pirminiu sąmonės sluoksniu, kuris per juslinius įspūdžius yra susietas su aplinkiniu pasauliu. Sezemano teigimu, hipnozės, somnambulizmo ir net sapnų reiškiniai pasižymi ne tik protinės žmogaus veiklos ir veiksmingumo sumažėjimu, bet pasireiškia tuo pačiu ir ypatingais sugebėjimais. Tai tokie energijos, jėgos ir miklumo pasireiškimai, kurie žmogui nepasiekiami normalioje būsenoje. Tokioms sąmonės būsenoms būdingas gebėjimas pažinti tai, kas paprastoje aplinkybėje pažinimui per jutimų organus ir per logines išvadas yra neprieinama. Prie tokių išskirtinių sąmonės gebėjimų priskiriami telekenezė (objektų judinimas per atstumą) ir televizija (praecities ar ateities matymas ar matymas to, kas vyksta dabartyje, bet anapus juslinio regėjimo lauko). Šios

būsenos išgyvenamos kaip transo būsenos, bet gali būti pasiekiamos ir nepažeidžiant normalios būsenos. Įdomu, kad Sezemanas šiuos paranormalius sąmonės reiškinius aiškino pasitelkdamas analogiją su empatija. Pasak Sezemano, daugelis žmonių santykius su kitais žmonėmis ir santykius su gamta bei su gyvomis būtybėmis išgyvena kaip empatinį pažinimą, kuris peržengia juslinio suvokimo ribas. Tai ypatingas jautrumas gyvybės išraiškoms. Įsijautimas yra ne subjektyvus, bet objektyvus, nes jis vadovaujasi tiesioginiu gyvų būtybių išraiškumu. Sezemanas rėmėsi Scheleriu, kuris šiame gebėjime tiesiogiai suprasti svetimą sielos gyvenimą per jos kūniškas išraiškas atrado įrodymą, kad gyvybė iš esmės yra vieninga visose gyvybės formose, kad tai vieningas kosminis srautas, kuris įsismelkia į visus organizmus. Reikėtų paminėti, kad empatijos problema buvo plačiai diskutuojama ankstyvojoje fenomenologijoje. Maxas Scheleris ir Moritzas Geigeris teigė, kad žmogaus santykis su gamta yra pirmiausiai empatinis. Žmogus ne tik įsijaučia į gamtą, bet ir jaučiasi su ja vieningas. Todėl, šių filosofų teigimu, gamtoje svarbiausia yra gyvybė ir jautrumas jos išraiškoms (Schloßberger 2019). Sezemanas galimybę suprasti gyvybės juslines išraiškas ir įsijausti į kitą gyvą būtybę susiejo su esminiu klausimu apie sąmonės atvirumą. Sąmonės atvirumas reiškia subjektyvios imanencijos transcendavimą ir nepriklausomos nuo subjekto būties pažinimą. Sezemanas, analizuodamas sąmonę, atmetė tradicinį subjektyvumo ir objektyvumo supriešinimą. Sąmonės tyrinėjimo objektyvumą šioje koncepcijoje garantuoja ne subjektyvumo eliminavimas, bet intuityvaus emocinio pažinimo kaip intersubjektyviai reikšmingo pripažinimas.

Apibendrinant galima teigti, kad rankraščių publikavimas atskleidžia naujus mums iki šiol nežinomus Sezemano filosofijos aspektus. Lageryje rašyti tekstai demonstruoja, kad net sunkiausiomis sąlygomis Sezemanas išlaikė filosofinę dvasią. Publikuojami tekstai svariai papildo Sezemano filosofijos visumą, atskleidžia pažinimo ir sąmonės ontologines prielaidas, parodo antropologijos ir gamtos filosofijos sąryšius.

Rengiant rankraščius publikacijai ir verčiant į lietuvių kalbą, siekta išlaikyti autoriaus stiliaus ypatumus. Neįskaitytos teksto vietos žymimos trumpiniu *neįsk.* Tik ten, kur būtina dėl teksto aiškumo ar tikslumo, laužtiniuose skliaustuose įterpiamas žodis ar jo pabaiga. Fragmentų pavadinimai laužtiniuose

skliaustuose yra pateikti sudarytojo. Siekiant tekstą skaitytojui pateikti su-
prantamesne forma, ištinę rankraščio tekstą sudarytojas daug kur padalino
į pastraipas. Naujai įvestos pastraipos pažymėtos [1].

Dėkoju recenzentams Arūnui Sverdiolui, Laurynui Peluričiui, Povilui
Aleksandravičiui už vertingus patarimus rengiant rankraščius publikacijai,
taip pat Tatjanai Aleknienei už pagalbą identifikuojant graikiškus vardus. Už
finansinę paramą rengiant rankraščius publikacijai dėkoju Lietuvos mokslo
tarybai ir Antano V. Dundzilos vardo fondui.

Literatūra

- Botz-Bornstein, T. 2006. *Vasily Sesemann: Experience, Formalism, and the Question of Being*. Amsterdam, New York: Rodopi.
- Czardybon, B., Belov, W. N. 2017. Znajomość postaci i idei rosyjskiego neokantyzmu w Polsce. *Diametros* 52,1-22.
- Husserl, E. 2001. Natur und Geist: Vorlesungen Sommersemester 1927. *Husserliana* 32, ed. Michael Weiler. Dordrecht: KluwerAcademic Publishers.
- Husserl, E. 2002. Natur und Geist: Vorlesungen Sommersemester 1919, *Husserliana Materialien Band* 4, ed. Michael Weiler. Dordrecht: KluwerAcademic Publishers.
- Jonkus, D. 2015. *Vosyliaus Sezemano filosofija. Savęs pažinimo ir estetiškos patirties fenomenologija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Jonkus, D. 2020. Vasily Sesemann's Theory of Knowledge, and Its Phenomenological Relevance. In: *Early Phenomenology in Central and Eastern Europe. Main Figures, Ideas, and Problems*. Ed. Witold Płotka, Patrick Eldridge. Springer, 93-110.
- Jonkus, D. 2021. Critical Ontology and Critical Realism. The Responses of Nicolai Hartmann and Vasily Sesemann to Husserl's Idealism. In: *The Idealism-Realism Debate Among Edmund Husserl's Early Followers and Critics*. Ed. Parker, Rodney. Springer.
- Lozuraitis, A. 1984. Vosylius Sezemanas (100 metų jubiliejus). In: *Dorovė ir tradicijos. Etikos etudai* 8. Vilnius: Mintis, 231–247.
- Lozuraitis, A. 1987. Gnoseologijos labirintuose. In: Sezemanas V. *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 5–24.
- Plessner, H. 1975. *Die Stufen des Organischen und der Mensch*. Einleitung in die philosophische Anthropologie. Berlin, New York: Walter de Gruyter .
- Sesemann, V. 1927. Zum Problem des reinen Wissens. *Philosophischen Anzeiger* 2(2): 204–235; 2(3), 324–344.
- Sezemanas, V. 1930. Organiškojo pasaulio laiptai ir žmogus: [Rec.: H. Plessner. Die Stufen des Organischen und der Mensch: Einleitung in die philosophische Antropologie (Berlin, 1928)]. „Vairas“ (Kaunas), 1930, Nr. 4 (7), 13–11.
- Sezemanas, V. 1934. Prakalba: „Kas rimtai domisi mediumizmu ...“. In: *F. Grunewald. Mediumizmas: Fiziniai okultizmo reiškiniai*. K. S. vertimas. Kaunas, 5-9.

- Sezemanas, V. F122–4. Organiškos gamtos filosofija. Vilnius: VU bibliotekos rankraščių skyrius.
- Sezemanas, V. F122–96. Взаимоотношения духовного и материального начал Vilnius: VU bibliotekos rankraščių skyrius.
- Sezemanas, V. F122–102. Самопознание, самосознание и объективация. Vilnius: VU bibliotekos rankraščių skyrius.
- Sezemanas, V. 1970. *Estetika*. Vilnius: Mintis.
- Sezemanas, V. 1987a: Dalykinis ir nedalykinis žinojimas, iš vok. kalbos vertė A. Gailius. In: *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 27–86.
- Sezemanas, V. 1987b: Racionalumas ir iracionalumas, iš vok. kalbos vertė A. Gailius. In: *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 87–153.
- Sezemanas, V. 1987c: Gnoseologija. In: *Raštai. Gnoseologija*. Vilnius: Mintis, 209–334.
- Sezemanas, V. 1997a: Laikas, kultūra ir kūnas. In: *Raštai: Filosofijos istorija. Kultūra*. Vilnius: Mintis, 322–324.
- Sezemanas, V. 1997b. Laisvės problema. In: Sezemanas V. *Raštai: Filosofijos istorija. Kultūra*. Vilnius: Mintis, 361–450.
- Sezemanas, V. 2010. *Loginiai ir gnoseologiniai tyrinėjimai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrinėjimų institutas.
- Sezemanas, V. 2020. *Estetika, kultūros filosofija, filosofijos istorija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Schloßberger, M. 2019. Phänomenologie der Naturerfahrung. Einfühlung und Einsühlung mit der Natur bei Geiger und Scheler. In: *Natur und Kosmos. Entwürfe der frühen Phänomenologie*. Hans Rainer Sepp (Hrsg.), Nordhausen, 55–75.
- Sverdiolas, A. 2012. Vosylius Sezemanas. In: *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*. Vilnius: Apostrofa, 365–406.